

Bygemenskapen utsätts för prövningar

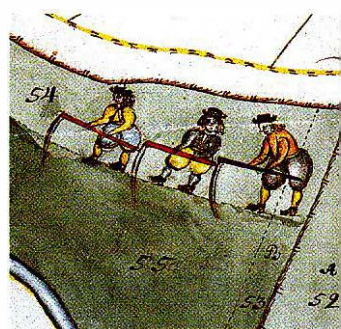
SYSTEMET MED byorganisationer som reglerade växlingen mellan enskilt bruk av tegskiftade åkrar och samfällt bete på stubbåker och träda, fanns över hela Västeuropa. Detta system hade i början av 1700-talet fungerat i cirka 1 000 år och visat god anpassningsförmåga till yttre förändringar, så länge dessa skedde i måttlig takt. 1700-talets snabbare tempo i förändringarna utsatte bygemenskapen för tryck.

BYORDNINGSPROJEKTET

På 1730-talet hotades den lokala byrätten av centrala lagstiftningsåtgärder. Den nya lagen, 1734 års lag, förutsatte visserligen samverkan inom byarna, men den byarnas domsrätt som var klart angiven i den gamla landslagen återfanns inte i den nya lagen. Nu fick inte bystämmorna längre ta pant för utdömda böter (i praktiken en form av utmätning). Därmed försvagades byalagens möjligheter att själva hålla ordning. På längre sikt riskerade den nya lagen därför att försvaga byorganisationerna.

Det förefaller som om den fulla effekten av den nya lagstiftningen inte varit förutsedd inom den statliga administrationen. Det ordinarie domstolsväsendets möjligheter att handskas med de konflikter om stort och smått som kunde uppstå inom Sveriges tusentals byar var i praktiken otillräckliga. Representanter för bondeståndet protesterade vid riksdagen 1740–1741 mot den nya lagstiftningen. Problemet ledde till att man i flera olika riksdagsutskott började diskutera försök att mer generellt införa byordningar, och att åter öka byarnas domsrätt.

Ett förslag till allmän bystadga utarbetades, och blev antaget av riksdagen. Denna mönsterbyordning fanns med i ett kungligt brev 1742 som trycktes och spreds. Den innehöll bland annat bestämmelser om att ålderman och bisittare skulle utses i varje by där en byordning antogs. Byalagen återfick också befogenheten att ta pant för obetalda böter. De fick rätt att införa egna bestämmelser som

Slättermän i Åby, Kvillinge socken, Östergötland, på karta från år 1700.

inte fanns i den allmänna lagen, men som var motiverade av lokala förhållanden och sedvanor.

Bönderna kunde låta stadfästa den nya byordningen vid häradsrätten. Emellertid fanns det inget som tvingade bönderna att göra så. Byordningen blev ändå giltig, bara den antogs av byalaget. Med den stora frihet bymenigheterna hade att införa lokala bestämmelser i sina bystadgor hade 1742 års kungliga brev därmed i praktiken återinfört den höga grad av självbestämmande som rått inom byalagen före 1734 års lag.

Byordningarna nedtecknas

Skrivna byordningar hade funnits långt före 1742 års kungliga brev, men de lokala skillnaderna i förekomst var stora. Två områden som är särskilt välundersökta i detta avseende är Västra Göinge härad i norra Skåne och Mälardalen. I det nordskånska området stadfästes en rad skrivna byordningar mellan 1690 och 1790, och

I bykistan förvarades bland annat dokument som reglerade samverkan mellan bönderna.

Bykista från Vadsby, Kumla socken i Västmanland. Byordning från Järstads by och bylur från Vreta klostrets socken, båda i Östergötland.

ganska få tillkom därefter. I de mellansvenska länen låg perioden för de skrivna byordningarnas stadfästelse huvudsakligen mellan 1750 och 1850. Att det kungliga brevet där haft stor betydelse visas av att många byordningar delvis är avskrifter av brevets mönsterbyordning. Av betydelse för antagandet av byordningar var i Mälarlänen storskiftet (nedan s. 273), som gjorde att byorganisationen genomgick stora förändringar. De nedtecknade byordningarna kunde då snabbt skapa ny stadga i byns organisation.

Byordningsprojektet fäster uppmärksamheten på ett antal aspekter av samspelet mellan central lagstiftning och lokal sedvana. Den centrala lagstiftningen var på väg att rycka undan grunden för den lokala rättsskipning som byalagen och därmed jordbruket inte kunde klara sig utan, så länge tegskiftet rådde. När byarnas självbestämmanderätt återinfördes med 1742 års kungliga brev propagerade man från centralmaktens sida för att ge dessa lokala bestämmelser en skriftlig och därmed fastare form. Vad som tidigare varit muntligt traderad sedvana omformades i allt större utsträckning till nedtecknade byordningar.

Byordningarna visar därmed på en viktig rättslig förändring som höll på att ske, nämligen den ökade användningen av skrivna och inte minst tryckta dokument för att ge ökad stadga åt nationella såväl som lokala regelverk. Denna förändring skedde inte utan problem. Den dittillsvarande rättsordningen, som till stor del var sedvanereglerad, hade tillåtit anpassning till lokala förhållanden och var en del av lokala traditioner. När statsmakten genom centralt utfärdade, generella rättsregler sökte skapa ordning och enhetlighet inom samhällets olika rättsområden, gick den lokala användbarheten delvis förlorad. I det här fallet tvingades statsmakten delvis till reträtt, men lyckades ändå främja större stabilitet i de lokala rättsförhållandena genom nedskrivandet av sedvanan.

TIDIGA JORDSKIFTEN

Vid jämförelse med de stora förändringar som skulle komma efter 1750 kan jordbrukssamhället innan dess te sig oföränderligt. Detta är naturligtvis en felaktig föreställning. Jord nyodlades. Därmed ökade spannmålsproduktionen, men nyodlingen medförde som vi sett även problem. Förutom den redan nämnda obalansen mellan åker och foderproducerande arealer, uppstod även en obalans inom byarna i fråga om gårdarnas räntor i förhållande till deras åkerinnehav. Anpassningen av jordebokshemmanens ränta

i förhållande till deras produktionsförmåga hade aldrig varit särskilt noggrann, men olikheterna förstärktes ytterligare om bönderna på ett hemman nyodlade mer än grannhemmanen. En motsvarande skillnad mellan produktionsförmåga och räntebörda kunde uppstå även mellan hemmansdelarna på de enskilda jordebokshemmanen.

Särskilt i Västsverige med sin snabba nyodling fanns detta problem. Lösningen blev i många fall omskiftningar av jorden, med eller utan hjälp av lantmätare. Det kunde gå till som i den nordbohuslänska byn Grälös. I februari 1728 stämde fem bönder i denna by sina sex bygrannar inför häradstinget. De fem klagande bönderna ansåg att deras andel av åker och äng inte motsvarade deras skatter och utlagor. Tinget beslöt att ”laga syn och åkerbyte” skulle ske så snart som möjligt. På order av landshövdingen infann sig i september samma år en lantmätare. Han avmätte alla de över 200 smala tegar som fanns i åkern. Uppmätningarna utgjorde sedan grunden för en omfördelning av åkermarken som fastställdes vid tinget.

Liknande omfördelningar har påvisats från Dalarnas Bergslagsdel. Jordinnehavet jämkades här i förhållande till den viktiga kolskatten. Typiskt för dessa tidiga jordskiften var att de hade till syfte att skapa ett rättvist förhållande mellan beskattning och jordinnehav. Någon avsikt att minska tegantalet tycks inte ha funnits.

I Värmland – ett landskap med särskilt snabb folkökning och nyodling – tillämpades sedan mitten av 1600-talet i ökande utsträckning ”storbyten”. Deras innebörd är visserligen inte helt utredd, men av allt att döma bytte bönderna jord med varandra och mycket talar även för att antalet tegar minskade. Vid sidan av rättvisesträvan fanns alltså en vilja att minska tegsplittringen. I praktiken förefaller storbytena därmed delvis ha fyllt samma funktion som storskiftena (se följande kapitel), men de tycks ha skett utan hjälp av formellt utbildade lantmätare.

Jordskiften förekom också på 1730- och 1740-talen vid ett antal östsvenska gods. Här var effektivitetsmålet ledstjärnan. Åker-tegarna gjordes större men färre, och dessa skiften blev därmed direkta föregångare till storskiftena.

Tidiga skiften av skog

Så länge delägarna endast utnyttjade allmänningsskogarna för husbehov kunde sannolikt det samfällda ägandet av skogen fungera bra. Tog man virke och ved bara för eget bruk varierade kon-

sumtionen per individ inte särskilt mycket. Svårigheter uppkom när det uppstod marknads efterfrågan på skogsprodukterna. Då ökade risken för uttag som var betydligt större än återväxten, och det var troligt att vissa delägare sålde mer än andra. Resurser togs bort från den gemensamma skogen, men inkomsterna hamnade hos den enskilde.

Problemet med allmänningskogarna i en framväxande marknad för skogsprodukter var inte nytt för 1700-talet. I 1647 års skogsordning sades att om det fanns flera jordägare i en by så hade de som bodde i byn rätt att hugga skog till husbehov, men inte till försäljning. Detta så länge ägarna "sitta i oskiftom [oskiftad] skog". I praktiken tycks det ändå ha förekommit en viss försäljning från oskiftade skogar, men förutsättningen var tydligen att alla bydelägarna var överens om att så skulle få ske.

Att i längden reglera uttaget ur allmänningsarna för försäljning genom överenskommelser var vanskligt, eftersom efterföljden var svår att kontrollera. Här gav emellertid skogordningen en klar vink om var botemedlet kunde sökas: Delägarna i allmanningen borde genom skifte ges egna skogsplotter. Om den ene jordägaren vill skifta, och den andre inte "så givs den vitsord som till skiptes vill", stadgade lagen.

Ganska lite är utforskat kring skiften av skog före 1700-talets

Skogsarbete utanför Skarhult i sydvästra Skåne vid 1700-talets mitt.

En kolmila rivs för att man ska kunna ta vara på det färdiga kolet.

Mannen som står uppe på den rivna milan arbetar med en utrivningskrok och kvinnan till höger har en kolharka i handen. Två kvinnor håller vatten på kol som glöder.

Tunnan i förgrunden innehåller förmodligen mer vatten.

Målning av Hans Wikström omkring 1820.

mitt, men av allt att döma var delar av skogarna i Syd- och Mellansverige skiftade mellan olika ägare redan i mitten av 1700-talet. Uppdelningen av skogen tycks i första hand ha gällt uttaget av virke och andra skogsprodukter. Det samfällda betet i skogen behövde inte upphöra, även om byskogarna delades upp.